

אגרת המוסר

**המיוחס לרבינו יונה החסיד
מגרונדי**

יו"ל לראשונה עפ"י שני כתבי יד יחידים בעולם

מהדורה חדשה מתוקנת

בתוספת ציונים הערות והארות

מאת

נחמיה נוסבכר

בני ברק

שנת "מוסר לרבינו יונה החסיד": [תשס"ב]

הקדמה ומבוא

הכל תלוי במזל אפי' ס"ת שבהיכל¹, זכה רבינו יונה וספריו הפכו לנכסי צאן ברזל ולאבני יסוד בהלכה במחשבה בפרשנות ובמוסר. כתביו זכו להדפסות חוזרות ומהדורות רבות מאד.

זכה דורינו למה שלא זכו דורות קודמים, שמתגלים כתבים מראשונים כמלאכים. ואף מרבינו יונה זכה דורינו שנדפסו; שערי עבודה², עליות דרבינו יונה לב"ב³ חי' רבינו יונה לע"ז⁴, הלכות תוכחה, ודיני מלמד⁵, ודרשות ופירושי רבינו יונה עה"ת⁶, בנוסף למהדורות מפוארות של ספריו הקודמים שערי תשובה אגרת התשובה ספר היראה פי' למשלי ולאבות.

והנה מאות בשנים היה טמון ספון כת"י "אגרת המוסר"⁷ אשר שלח רבינו לידידו ואולי לבנו. וכפי הנראה בזמנו היתה

1. זוהר ג' קל"ד א', וראה בשם הגדולים ערך רבינו ירוחם (שפ"ב).
2. נדפס ע"י הגר"ב זילבר ב"ב תשכ"ז, ומהדו' נוספות אח"ז. 3. נדפס ע"י הגר"מ הרשלר זצ"ל י"ם תשכ"ו, והושלם בס' אש תמיד י"ם תשנ"ט.
- ושב נדפס כולו ע"י הגר"מ הרשלר ז"ל י"ם תש"ן. 4. נדפס ע"י הרצ"ה זשרקובסקי ברוקלין נ"י תשט"ז. 5. נדפס ע"י הגר"א זילבר ב"ב תשכ"ח. 6. נדפס ע"י ר"ש ירושלמי י"ם תש"ס. 7. בכת"י ספריה הלאומית בפרס מס' 710. וסרט במכון לתצלומי כת"י הספריה הלאומית בירושלים מס' 11598, להלן כת"י פ. תודה וברכה לספריה בפרס ולמכון לתצלומי כת"י עבריים ב"ם על שאיפשרו לי להוציא אגרת זו. תודה מיוחדת למנהל המכון ר' בנימין ריצלר. הכת"י מהמאה הט"ו-ט"ז,

האגרת נפוצה ואף קיצור ממנה מצוי באוניברסיטת קולמביה.⁸

האגרת יצאה לראשונה בעיה"ק ירושלים שנת התש"ן לפ"ג⁹, ושוב בשנת תשנ"ג בעיה"ק ירושלים.¹⁰

מהדורה חדשה זו יוצאת בעזה"י עפ"י כת"י המצוי בספריה הלאומית בפריס ומספרו 710¹¹, בהעתקה מדוקדקת ובהשוואה לכת"י קלומביה קיצור אגרת המוסר לר"י שמספרו X893M6958.¹² במהדורה זו תוקנו שיבושים רבים ונוספו בה מראי מקומות והערות לרוב.

עיקר מטרתנו בהערות הוא להראות מקור ומוצא לדברי

- וכתוב בכתיבה ספרדית. 8. כת"י מס' X893M6958, וסרט מזה במכון לתצלומי כת"י עבריים ירושלים מס' 16509, להלן כת"י ק. תודה רבה להם על רשותם האדיבה לצלם ולהשתמש בכת"י זה. הכת"י נכתב בשלהי המאה הי"ז בשנת תנ"ו בפאס, ע"י מרדכי ב"ר שמעון אדרעי (ובקולפון לפני אגרת המוסר יום ה' ח' לשבט נולד שמעון בני יר"מ אלהי השמים ואלהי הארץ שיזכה לתורה למצוות ולחופה ולמ"ט ויהיה בסי' טוב והצלחה אכי"ר, שנת תבונה = תס"ג), כתיבה ספרדית.
9. יצא לאור ליום השלושים של הרבנית הצדקנית והחסודה מרת רחל אויערבאך ע"ה לזכרה ולעילוי נשמתה ת.נ.צ.ב.ה. (- מכריכת האגרת) ע"י הרה"ג ר' אברהם גולדשטיין שליט"א מראשי ישיבת "התפוצות - תורת ישראל", הר ציון, ירושלים. תשואות חן חן לו על עזרתו הרבה. ויהי חיבור זה גם לע"נ הטהורה של הרבנית. 10. מהדורה חדשה ומתוקנת ע"י הנ"ל לכבוד חתונתו, במהדורה זו שונו סדר האותיות, במהדורתנו נעשו האותיות עפ"י מהדורה זו. כאן המקום לציין שהחלוקה לאותיות נעשתה ע"י המהדיר הקודם עפ"י ראשי עניינים שהודגשו בכת"י. 11. סרט במכון לתצלומי כת"י מס' 11598.
12. סרט במכון לתצלומי כת"י עבריים ב"ם מס' 16509.

רבינו וכמה מדויקים ומדוקדקים¹³ דבריו.¹⁴ כמו"כ השוינו את דבריו לשאר ספריו הנדפסים וציינו את המקבילות בדברי רבינו, וכידוע דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר.¹⁵ רבינו עצמו מדבר בשבח האגרת בסופה: "לא נתכוונתי לכתוב כי אם דברים שראיתי שהם עומדים ברומם של עולם ובני אדם מזלזלים בהם, יען שתדע ותבין כי הם עקרים גדולים ותאחז בהם ולא תרפס". ומוסיף: "ואל תתרשל בקריאת האגרת אשר כלל גדול אגרת כל ימך על אדמתך ושננתם לבניך ולבני בניך וכו'".

ועל רבינו האריכו בשבחו כבר הראשונים, וידועה הקינה המפורסמת שקונן עליו הרמב"ן¹⁶, גם ראה בשיטה מקובצת

13. ראה הקדמת החפץ חיים "ואל יפלא בעיני הקורא, כיון שכל הספר הזה מוסד על עיקרי ההלכה למה אני מביא בכמה מקומות ראיות מספר שע"ת לרבינו יונה שהוא מכלל ספרי מוסר, כי באמת נראה לעיניי להתבונן היטב במאמריו הקדושים בכמה מקומות ששמר ודקדק את דבריו שלא יצא מגדר הדין, ובפרט בדיני לה"ר שלו, בכל ענין וענין שכתב יש ע"ז מקור מן הש"ס, וכאשר נבאר אי"ה בפנים הספר, אך הוא קצר מאוד, ולא הביא את המקורות כדרך של ראשונים" עכ"ל.
14. ראה דברי רבינו בע"ז י"ט ב' "שיחת חולין של חכמים צריכה להתלמד כדי לדבר בלשונם שהיא לשון נקיה ועושר ומרפא", ובפי' למשלי ט"ו ח' "שפתי חכמים גם בדברים בלא כוונה ובלא מחשבה לא יכלו שפתותיהם עקשות והשגיאה והשיבוש". 15. ראה תוס' כריתות י"ד ב' ד"ה אלא והוא מירושלמי ר"ה ג' ה'. 16. הלילו הה ליום הוקבע, וכו' והרים כתר ועטרת, הרב יונה אבי מדות, הוא יחיד בטהרות, הוי חסידות הוי ענוה, הוי פרישות ואזהרות, הוי משנה וגמרא, הוי מקרא

כתובות ב' א' ¹⁷ שמכנהו מאור הגולה ¹⁸ וכע"ז כתב תלמידו מאיר בר יוסף בן אביסרוי ¹⁹, כן נקרא רבות בראשונים החסיד ²⁰, והקדוש ²¹.

וראה בהקדמת רבינו בחיי לתורה: "מפ"י אחד קדוש מדבר נכבדות ונוכחות אזכיר במקומות ובראשי הפתיחות, הוא איש אלוקים בתורה עמוד לפנה הוא הרב הגדול רבינו יונה ז"ל, אשר לספר ההוא [משלי] חבר פרוש ועשה אזנים, וקבע בדבריו טובי ספיריו להאיר עינים, דבריו אשית עטרת פז לראשי להחיות נפשי. מה יקר חבורו מזהב ומכל פנינין, מאן יהיב לן מעפריה דמר ומלינן עינין".

ובמאירי בהקדמה לאבות: "שמענו שמע הרב הגדול ר' יונה

ומסורת, הוי תלמוד ותוספות, הוי קושיות וסברות, הוי לאדון קוננו וכו', אחת היא לי נחמה, יום אובל לקברות, אחזה בצדק פניך, תזהיר בזוהר המאורות. ¹⁷ עמ' נ' א' (11) במהדו' הנפוצה. ¹⁸ "מפ"י מורי הרב רבינו יונה מאור הגולה". ¹⁹ בראש הפ"י לע"ז (הנזכר לעיל) "מסכת ע"ז על דרך שקיבלתי אותם אני קטן התלמידים מאיר וכו' מפ"י מורי ורבי חכם הגדול המאיר עיני הגולה ה"ר יונה ז"ל". ²⁰ ראה רשב"א נדה ל"ו א' ד"ה ת"ש יולדת, אח"כ ראיתי סברה זו בנמוקי רבינו הרב החסיד ר' יונה מ"כ. וגם ללא ציון שמו "רבינו הרב החסיד" בחולין ח' א' ד"ה בית השחיטה וח' ב' ד"ה איבעית אימא כגון. וראה גם ריטב"א (חדשים) שבת י" ב' ד"ה אבל, ע"ד ב' ד"ה ת"ר התולש, ק"ל א' ד"ה ובסכנה ועוד. וראה גם ריטב"א סוכה ל"ב ב' ד"ה גופא פסחים כ"ז א' ד"ה ר"א אומר (החיד"א יחסו לנמוק"י) ושם ל' ב', ועירובין ס"ח א' ד"ה א"ל שאני וריטב"א יומא כ"ג ב' ד"ה ר"א אומר, וריטב"א כתובות ז' ב' ד"ה מאן, ועוד בראשונים. ²¹ ראה הל' שמחות למהר"ם מרוטנבור"ג, הקדמת רבינו בחיי לתורה, כד הקמח ערך בטחון, מגדל עוז הל' ציצית סוף פ"א, ועוד.

ושמע הרב רמב"ן אשר נתפרסמה חכמתם בעולם". וכן כתב בן זמנו החכם ר' קלונימוס בן קלונימוס: "משם ו[עד] הלום לא שמענו שמע איש השיג למדרגת אחד מהכתובים באצבעי... מאז גלה כבוד בהלקח ארון אלוקים הרב הכולל מורינו רמב"ן זלה"ה והרב הנפלא ר' יונה זצ"ל מפרפיניאן".²²

וכמו זה כתב גם הרב יצחק די לאטיש²³: "הרב הגדול ר' יונה והרב רמב"ן, אשר נתפרסמה חכמתם בכל העולם והרביצו את התורה וחיברו ביאורים רבים וביארו את התורה שבכתב ושבע"פ בפירוש טוב ונכבד".

וראה גם בהקדמת צדה לדרך "רבינו יונה מגרונדי וחכם גדול ובקי בתלמוד היה".

ראה גם מה שכתב הרשב"ץ דוראן בהקדמה לפי' לאבות: "אשר לא קם כמוהו מדבר ביראת ה' למשוך לבות בני אדם לדרכי החסידות". ובשם הגדולים²⁴: "והקורא בהם [ספרי רבינו, ספר היראה ושע"ת] ישכיל קדושתו וחסידותו וליבו ימהר לשוב כי דברי קדושתו נכנסים בלב והיו למאורות". ובספר הנהגות הצדיקים הנהגות למדות טובות מרבי יעקב חזקיהו: "להיות שגור בפיך מס' אבות וכו' עם פי' רבינו יונה זי"ע כי דבריו יורדים לחדרי בטן".

22. ראה י' שצמילר "מגילת התנצלות קטן" לרבי קלונימוס בן קלונימוס ספונות י' (תשכ"ו) עמ' מ"ב. 23. נויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, I, עמ' 238. 24. מערכת גדולים אות י' ערך רבינו יונה אות צ"ח.

יחוס האגרת לרבינו:

בראש כת"י קלומביה הנ"ל מצוין "אגרת המוסר לה"ר יונה בקיצור".

רבים עמדו ע"ז שבלשון רבינו מצוי שימוש רב בפסוקים בפתגמים ובמשלי חכמה. דבר זה מצוי ובולט באגרת זו כבשאר כתביו.

כמו"כ מצויים קוי דמיון בין חיבוריו הידועים לחיבור זה. ראה אות א' באגרת המוסר והשווה לתלמידי רבינו יונה לברכות א' ב' (בדפי הרי"ף) ד"ה ורבינו האי גאון ז"ל כמעט מלה במלה כבאגרתינו.

ראה אות ח' שהביא תה"י קורא כל ברכה וברכה עם ש"צ וכו' ואל תה"י חותם וכו' והשווה תלמידי רבינו יונה לברכות ל"ה א' (בדפי הרי"ף) ד"ה ולא יזרוק ברכה שכתב אחר שהתפלל ונפטר מהחיוב כשהחזן חוזר התפילה אין לו לומר עם החזן חתימת הברכה דהויא ליה ברכה לבטלה. ומבואר שעד החתימה יאמר, וראה בהערות שם שהבאנו דעת ראשונים שחולקים בזה. ראה גם אות י"ב (י"א במהדורה ישנה) והשווה תלמידי רבינו יונה לברכות ד' א' (בדפי הרי"ף) ד"ה רבי אבהו שגם כתב כן.

עוד ראה אות כ"ז (כ"ו במהדורה ישנה) וכך ממש בשערי תשובה שער ג' אות רי"ט ובעליות דרבינו יונה לב"ב דף ל"ט א' ד"ה ואמר רבא כל מילתא, ומשם בחפץ חיים הלי' לשון הרע כלל ד' ז' ובמקור מים חיים שם.

אגרת המוסר

עוד ראה אות ל"ה (ל"ג במהדורה הישנה) שהמשיל משל למאבד כלי וכמשל הזה נמצא בפ"י רבינו לאבות פ"ד א' ד"ה בן זומא "והשכיל משל לאדם שהפסיד כלי קטן והלא מכל אדם מבקש אותו" וכבר העיר ע"ז המהדיר לפ"י רבינו לאבות רד"מ זילבר (י"ס תשנ"ד) שם הערה 2.

עוד ראה אות מ"ד (מ"א מהדו' ישנה) ובהערה 3 מכת"י ק, שהביא לס' התשובה והוא נמצא באגרת התשובה שלו דרש ב' אות ל' ואגרת הנשים אות ס"ג.

עוד ראה שם "וכה תעשה לבשר אשר תרצה ליישנו וכו'", וכדבריו הוא באיגרת התשובה ס"ג ומשם בטור יו"ד ס"ס ס"ט ושוי"ע שם ס"כ.

וראה גם אות פ' (ע"ה במהדו' ישנה) שלא יגעו בחמין מהעת שתטמינו וכוונתו שלא יוסיפו מים לחמין שזה מבשל, וכך הזהיר בעליות לב"ב י"ט א' ד"ה תנן התם במה טומנין ובאגרת התשובה דרש ב' אות ל"ד "ואסור להוסיף מים ואפי' הם חמין לתוך הקדירה של תבשיל החמין בשבת, והמוסיף הרי הוא כמבשל בשבת" (וראה הערה נ"ב מהגר"ב זילבר באגרת התשובה שם) וראה עוד בהערה 8 שם.

אמנם באות מ"ו (מ"ג מהדו' ישנה) מובא דעת הרשב"א תלמידו והרא"ה אך אין בזה לסתור את יחוס האיגרת לרבינו, ויתכן שהוא הוספה מהגליון, ואף בכת"י ק, אינו.

גם לשון האגרת דומה מאד ללשון רבינו לרגיל בכתביו.

רבינו כקרובו הרמב"ן היה בקי בתורת הקבלה²⁵, וכרעה קרובו הרמב"ן ידע להסתיר דבריו בהסתר אחר הסתר. וראה מה שכתב בשערי עבודה שלו²⁶, וכן נדפסו ממנו כמה אגרות בסתרי תורה²⁷, ועוד. כאן באיגרת שכאמור כתבו לידיד אהוב מגלה רבינו יותר מטפח מידיעותיו בתורה זו. אגרת זו דומה במתכונתה לספר היראה ואגרת התשובה לרבינו.²⁸

רבינו עצמו כתב בפ"י למשלי ד' כ"א: "והתקנה לזהר משכחת המקרה אם יכתוב תרי"ג מצוות ויביט בהם פעם ופעמיים בשבוע ויתן ליבו אם הוא מקיים כולם וכו' ועל הדרך

25. ראה להלן, וכמו"כ ישנה אגרת כנראה מר' יצחק סגי נהור בנו של הראב"ד בכת"י ואטיקאן 202 דף 59 שכתב לרמב"ן ולרבינו יונה בעניני קבלה. 26. ראה פ"ב. 27. ראה מבוא לדרשותיו מהמהדיר עמ' 15 "הם כתבו זה לזה (רמב"ן ורבינו יונה) גם בעניני נסתר (וע"י תשו' הרמב"ן ס"י רפ"ד) ונדפסו גם כמה אגרות של רבינו יונה בסתרי תורה". 28. ראה הסכמת ר"ב זילבר למהדור' קודמת: "כמו שקרא ר"י החסיד גירונדי "ספר היראה", אף שרובם ככולם הם הלכות ודינים המבואר בשו"ע. ויראה אינה אלא מצוה אחת ממצוות התורה; ברם תכליתן של כל המצוות כולן הוא להגיע אל הנקודה הפנימית של היראה וכל מעשיו של האדם צריך שיהיו מכוונים למטרה זו. יסוד זה חוזר ונשנה בספרי רבינו יונה החסיד בהרבה מקומות. כמו כן קורא לזה "אגרת המוסר" אף שהם שייכים ע"פ רוב לשו"ע ללמד את האדם איך להתנהג ע"פ התורה למן הרגע שמקיץ בבוקר משנתו עד עלותו על יצועו לעת ערב", ובדרך זו במאמרו של י. מ' תא שמע "חסידות אשכנז בספרד: רבינו יונה גירונדי - האיש ופעלו" (עמ' 181), גלות אחר גולה, תשמ"ח. הרבה מהמובאות במבוא זה הם ממאמר מצוין זה.

הזה היה נוהג דוד המלך ע"ה, שהיה מביט אל המצוות תמיד וכו". וכנראה על מתכונת זו יסד את חיבוריו אלה.

גם כאן בסיום האגרת כותב רבינו "ובקש על דברים האחרים הצריכים אשר לא כתבתי ותוסיף בכל יום ויום מדות כי מצוה גוררת מצוה".

ומסיים: "ואל תתרשל בקריאת זאת האגרת אשר כלל גדול אגרת".²⁹

אודה ה' מאד בפי ובתוך רבים אהללנו, על כל החסדים שעושה עמדי מעודי, ואילו פי מלא שירה כים ולשוני רינה כהמון גליו אין וכו', ובפרט שזיכני עכשיו ולא בזכותי להיות נטפל להוצאת "אגרת המוסר" מה"ר יונה ב"ר אברהם החסיד גירונדי זי"ע.

כאן המקום איתי להודות בראש ובראשונה להורי, א"מ ר' יצחק שליט"א וא"מ מרת עטרה צביה תליט"א על כל מה שעושים למעני ובזכותם הגעתי עד הלום. כמו"כ חייב אני בהכרת הטוב גדולה למו"ח ר' ירמיהו שפירא שליט"א ורעייתו חמותי מרת זלדה תליט"א על כל מה שעושים למעני ולמען ביתי. ושני בתים אלו תורת חיים ואהבת חסד וצדקה הם שם לאבני יסוד, וע"כ וברכה ורחמים וחיים ושלוש ימצא בבתיהם

²⁹. ראה גם בסוף אגרת התשובה "התלמידים ילמוד כל אחד ואחד אגרת התשובה הזאת בחכורה בביתו וכו".

ויזכו לראות נחת מכל יוצ"ח תוך בריאות ונחת אורך ימים ושנים בימינם ובשמאלם עושר וכבוד.

וברכה לעצמו קובע מורי ורבי, שר בתורה ואוצרה של יראה, הגאון הגדול רבי שמואל אויערבאך שליט"א ראש ישיבת "מעלות-התורה" ירושלים, אשר העמידני בקרן אורה וקרבני ברוחב לב ובאהבה יתירה. יברכהו ה' וירבה גבולו בכל מילי דמיטב תוך בריאות ונחת וכטו"ס.

כאן המקום גם להודות להשי"ת על שזיכני ללמוד בחבורת אברכים בני עליה בראשות ראש הכולל הגאון ר' משה קאופמן שליט"א, ולראש הכולל על השפע הרב שמשפיע עלינו מתורתו ויראתו, יתן לו ה' ברכה והצלחה בכל אשר יפנה ויפוצו מעיינותיו חוצה.

ולידידי כנפשי החברותא הרב המופלג ר' מרדכי גולדמן שליט"א שעבר על ההערות והעיר והאיר הערות מצויינות וצינתי חלק במקומם, ימלא ה' כל משאלות ליבו לטובה.³⁰ כמו"כ אזכיר לברכה את זקנתי מנב"ת מרת אלטע חנה בלומה נוסבכר תליט"א מסיאני מגזע קדושים וצדיקים אביה ר' משה נוסבכר מנאסוד הי"ד ונו"נ להג"ר ר' אשר אנשיל יונגרייז הרב מטשנגר זי"ע. יתן לה ה' אריכות ימים ושנים תוך בריאות ושמחה.

30. כמו"כ יד"נ הרב המופלג ר' אליהו עטיה שליט"א, שהאיר את עיני בכמה הארות נפלאות.

אגרת המוסר

ואחרון חביב האשה אשר נתת עמדי אשת חיל מרת רבקה תליט"א, אשר כל שאיפותיה שאשב ואתמסר לתורה ויר"ש, יזכנו ה' לראות יחד נחת מכל יוצ"ח תוך בריאות ושמחה, ונזכה לגדלם לתורה ומצוות חופה ומעש"ט.

בדמע אזכיר את סבי איש תם וישר הולך צדק לא רגל על לשונו ולא עשה לרעהו רעה, ר' אברהם יוסף ב"ר יצחק יהודה הי"ד נוסבכר ז"ל, שנלב"ע במיתת נשיקה בשיבה טובה ובשם טוב לאחר נטילת ידיים של שחרית בשב"ק י' בשבט תשנ"ז תנצב"ה.

עוד אזכיר בצער את נשמת חו"ז מרת רעכיל (רחל) ב"ר שמעון הלוי ואלס ז"ל זוננפלד ע"ה אוצר בלום של חכמה, שריד מדורות קודמים מירושלים של מעלה, נלב"ע בשם טוב ובשיבה טובה אחר יסורים קשים בליל שישי ז' באדר א' תשנ"ז תנצב"ה.

אריד בשיחי ואהימה וקול נהי ארימה, עיני עיני יורדה מים בזוכרי ובהזכירי את זקנתי הצו"ח א"ח מרת חיה בלושטיין ע"ה מגזע קדושים ר' פישל מסטריקוב זצוק"ל והיהודי הקדוש מפשיסחא זצוק"ל, עברה את מאורעות השואה בגבורה, חייתה והחייתה שם נפשות רבות, תורת חסד על לשונה, כפה פרשה לעני גמלה חסד בגופה, היתה חדורה באמונה בצורה לא רגילה

אגרת המוסר

יח

לדורות אלו, ציפתה לגאולה פשוטו כמשמעו, אהבתה לתורה לא ידעה גבולות, היתה בעלת יסורים ומכאובים רבים רוב ימיה, אך אבלה בליבה וצהלתה בפניה, תמיד שם שמים שגור על לשונה, כל ימיה לא מש ספר תהילים מידה והרבה ישועות פעלה. היתה לנו כסמל ודוגמא עוד בחייה. נלב"ע בשם טוב ביום המר ה' תשרי תש"ס, יהא חיבור זה לע"נ הטהורה ותנצב"ה.

ובסימי זה האגרת אשא כפי לשמים אל אל בשמים יה"ר שאזכה ולא ימיש ס"ת הזה מפי ומפי זרעי וזרע זרעי עד עולם ונזכה במהרה בימינו לגאולה השלימה אמן.